

DE BOER, Minne Gerben. 'Over diachroon'. Hoofdstuk 11 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 231-248.

SAMENVATTING

Na een uitvoerige beschouwing over de relatie tussen woordbetekenissen en de vindplaatsen van de bestudeerde woorden in corpora wordt een diachroon onderzoek uitgevoerd naar de verschillen tussen het huidige gebruik van het Nederlandse voorzetsel *over* en het gebruik in het midden van de zestiende eeuw. Het corpus waarvan gebruik is gemaakt bestaat uit de vertaling van vijftig verhalen uit Boccaccio's *Decameron* door Dirk Volkertsz. Coornhert (1564).

RIASSUNTO

Dopo una dettagliata analisi della relazione tra i sensi di una parola e le occorrenze della stessa parola in un corpus si esegue uno studio diacronico delle differenze tra l'uso attuale della preposizione nederlandese *over* e l'uso corrispondente verso la metà del Cinquecento. Il corpus usato per questo studio consiste nella traduzione di cinquanta novelle del *Decameron* boccaccesco da parte di Dirk Volkertsz. Coornhert (1564).

SUMMARY

After an extensive discussion about the relation between the senses of a word and the occurrences of the same word in a corpus a diachronic analysis is made of the differences between today's use of the Dutch preposition *over* and the use of the same preposition in the middle of the sixteenth century. The corpus used for this comparison consists of the Dutch translation of fifty novelle of Boccaccio's *Decameron* by Dirk Volkertsz. Coornhert.

KEY-WORDS

prepositions: over, cognitive linguistics, diachronic studies of the lexicon

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudie II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>)

11. OVER DIACHROON*

Doelstelling

Deze bijdrage gaat over een uitvoerig project, waarin ik een contrastief voorzetselonderzoek Engels/Nederlands en 20e/16e eeuw wil uitvoeren. Ik heb mij met voorzetsels beziggehouden in de jaren tachtig, aanvankelijk in het kader van Jackendoff, later ook in een cognitief kader, met voorkeur voor Herskovits. Nu, twintig jaar later, heb ik het onderwerp weer opgevat. De theorie van Jackendoff is voortdurend vernieuwd, Herskovits heeft niet meer over voorzetsels gepubliceerd, maar er zijn allerlei andere benaderingen op mathematische basis bijgekomen. De tussenliggende literatuur is erg omvangrijk en vereist uitvoerige studie; daarentegen is het nu gemakkelijker om aan materiaal te komen: veel historische teksten zijn in corpora te vinden en recente zijn gemakkelijk te scannen.¹

Ik houd mij dus bezig met contrastieve voorzetselstudies en welk voorzetsel kun je dan beter bestuderen dan *over*, dat een soort paradigmavoorbeeld voor polysemie is geworden. Synchron kun je een dergelijke polysemie bestuderen in verschillende talen, bijvoorbeeld Engels en Nederlands, diachroon kun je dezelfde taal bestuderen in verschillende tijdperken. In beide gevallen ga je na hoeveel van het netwerk van betekenissen met elkaar overeenkomt en hoeveel er verschilt. Ik wil hier het zestiende-eeuwse Nederlands vergelijken met het huidige. Hiervoor ga ik uit van een klein corpus: de vijftig verhalen van Boccaccio's Decameron, die door Dirk Coornhert vertaald zijn (uitgegeven in het jaar 1564). Coornhert is uitgegaan van de Franse vertaling van Antoine Lemaçon uit 1545. Dat maakt dat ik alle zinnen van Coornhert kan vergelijken met een 14e-eeuwse Italiaanse tekst en een 16e-eeuwse Franse tekst en in twijfelgevallen een solide basis heb om Coornherts tekst juist te interpreteren.²

Intuïties heb ik alleen over mijn eigen idiolect en daardoor over het Nederlands van mijn generatie. Als ik twee generaties terugga ontdek ik – ook in zo'n frequent woord als een basisvoorzetsel – al enkele verschillen: voorbeelden die ik dan terugvertaal in mijn eigen idiolect. Zo kom ik in het eind van de 19e eeuw zinnen tegen als *Hij woont over het stadhuis*, dat in mijn idiolect niet voorkomt: ik vertaal het als *Hij woont tegenover het stadhuis*. Dat kan ik doen op grond van de contextuele informatie.

* Dit hoofdstuk is de uitwerking van een lezing die ik gehouden heb op de TIN-dag van 6 februari 2010.

¹ Ik werk met tekstverwerker Pages van Apple, die een zoekfunctie heeft, waarbij alle voorbeelden in een *sidebar* verschijnen; het is dan gemakkelijk de paar honderd voorbeelden van je voorzetsel te kopiëren en dan in een database te stoppen, waar alle mogelijke coderingen toegevoegd kunnen worden.

² Voor het Engels is er een volledige vertaling die aan John Florio wordt toegeschreven, uit 1601, en dus contemporain met Shakespeare.

Hoe verder ik in de tijd terug ga, hoe meer verschillen er zullen voorkomen. Ook in dit geval kan ik de zinnen die ik tegenkom vertalen in mijn idiolect, maar ik zal meer momenten van twijfel hebben omdat er meer veranderingen kunnen zijn opgetreden. Daarom is de extra hulp die de vertalingen bieden welkom; tenslotte kan ik als Italianist de tekst van Boccaccio gemakkelijk interpreteren.

Een literaire tekst is als taalkundig object een doculect, om de term te gebruiken die Martin Cysouw heeft voorgesteld: een corpus bestaande uit een document (zie Wälchli & Cysouw 2008). Zo'n corpus is gesloten: je kunt de voorbeelden waarnaar je zoekt tellen. De representativiteit van een doculect voor de taal van zijn tijd is betrekkelijk en hangt af van het universum waarin het verhaalde zich afspeelt. Een avonturenroman plaatst andere voorbeelden van *over* op de voorgrond dan een psychologische roman: voor de negentiende eeuw heb ik twee jongensboeken bekeken (*Uit het leven van Dik Trom* en *Willem Roda*); hierin zijn de locale betekenissen van *over* sterk vertegenwoordigd. Daarnaast heb ik materiaal van Van Eedens *De koele meren des doods* en het eerste boek van de *Kleine Zielen* van Couperus vergeleken: vooral in deze laatste tekst is de betekenis onderwerp-van-gesprek zeer frequent; immers, de personages doen niets anders dan roddelen over elkaar (ook al komt het woord *roddelen* er zelf niet in voor).

Wie met vertalingen wil werken zou de meeste diachrone informatie kunnen halen uit Bijbelvertalingen, waarvan er talloze in alle mogelijke talen op internet te vinden zijn. Maar de representativiteit daarvan is betrekkelijk: het gaat om een universum uit de eerste eeuw van onze jaartelling en bij de voorbeelden van *over* vinden we een merkwaardige frequentie van zonderlinge activiteiten zoals *lopen over het water*. De *Decameron* is veelzijdiger: ook al is het universum van discours op het moment van vertaling twee eeuwen oud, de verhalen zijn zo gevarieerd dat er veel verschillende gebruikssituaties van *over* te vinden zijn.

Een doculect is niet alleen een bron van voorbeelden; het kan ook dienen als test voor semantische theorieën: ieder voorbeeld moet verantwoord kunnen worden, hoever het ook van de standaardvoorbeelden afstaat.

Corpusvoorbeeld en betekenis

Om de verhouding tussen corpusvoorbeeld en betekenis toe te lichten begin ik met een concreet voorbeeld, namelijk een foto die ik onlangs in de Volkskrant tegenkwam (zie volgende pagina).

Het betreft hier een prijswinnende foto van José Luís Rodríguez, getiteld *Leaping Wolfe*. Toen ik hem zag herkende ik hem meteen als een afbeelding die overeenkwam met George Lakoff's voorbeeldzin *The dog jumps over the fence*. Het universum waarin mijn spontane reactie een rol speelde was niet langer dat van fotoprijzen, maar dat van taalkundige beschouwingen over voorzetsels. Beide representaties, de foto van Rodríguez en mijn verbale reactie, hebben betrekking op een unieke gebeurtenis, die onvolledig is weergegeven: in het eerste geval door een dynamisch gebeuren weer te geven als een statische afbeelding, in het tweede geval

door het gebeuren weer te geven als een verbale expressie, waarin vier woorden voorkomen: *dog*, *jump*, *over* en *fence*.

Twee zelfstandige naamwoorden, een werkwoord en een voorzetsel, wat semantisch gezien overeenkomt met twee objecten, een handeling en een relatie. Ik laat even buiten beschouwing of er bij het eerste object van een hond of een wolf sprake is: laten we hem in Linnaeus' termen *canis lupus* noemen en *familiaris* tussen haakjes zetten. Het andere object is een artefact van hout bedoeld om een terrein af te sluiten. Het werkwoord is een beweging, die gedefinieerd wordt als *push yourself suddenly off the ground and into the air using your legs* (CALD en OALD), of *zich door een afzet met de voeten met kracht in de lucht verheffen* (HVD), in andere woorden een Beweging van [+contact met de grond] naar [-contact met de grond] gecombineerd met een tamelijk complexe wijze van beweging. Deze laatste formulering, een vernederlandsing van de metataal van Jackendoff (*GO(Place ([+Contact], [-Contact]) & [Manner(Using legs)])*), staat in principe los van de afzonderlijke taalsystemen; ze wordt in het Engels gecodeerd (*encoded*) als *jump* of *leap*, in het Nederlands als *springen*. Maar het gaat me hier over *over*. *Over* maakt deel uit zowel van het Engelse taalsysteem als van het Nederlandse. In beide talen heeft het een aantal betekenissen, die elkaar soms overlappen, soms ook niet. In het gegeven voorbeeld hebben we een betekenis die weergegeven kan worden als een pad dat een lineair obstakel overschrijdt, of liever om het wat minder tautologisch te zeggen, begint aan een kant van het obstakel en eindigt aan de andere kant. Als het ruimtelijke domein waarin zich dit pad bevindt tweedimensioneel is, is de verticale as niet van belang, als ze driedimensioneel is (zoals in het geval van verticale obstakels), dan bestaat er een oppositie tussen *over*, *door* en *onder*, waarbij *over* gekenmerkt wordt door [hoger dan] (of superioriteit). Een

laatste kenmerk dat we zouden kunnen toevoegen is [\pm contact], maar dat lijkt in deze betekenis geen rol te spelen: wel bij honden, maar niet bij andere levende wezens.

Beschrijving van een betekenis

De betekenis (*meaning*) van een polyseem woord is een verzameling deelbetekenissen (*senses*); althans dat is de minimale situatie, die we terugvinden in de HvD uit 1984. Daarin worden 14 betekenissen onderscheiden, waarvan er twee marginaal zijn. In het WNT vinden we een netwerk bestaande uit 11 hoofdbetekenissen, die zelf weer onderverdeeld zijn in subbetekenissen (van een tot vijf); in totaal komen we dan op 34 uit. De Van Dale 1976 reduceert deze tot 18. Om de betekenissen te herkennen en erover te kunnen spreken moeten we ze nader bepalen. Dit kan op verschillende manieren. Voor iedere betekenis hebben we vijf soorten aanduidingen:

- 1) Een definitie, eventueel gepresenteerd als een bundel kenmerken.
- 2) Synoniemen en parafrasen.
- 3) Een naam.
- 4) Schematische voorstellingen (image schemata).
- 5) Kenmerkende voorbeelden, dat wil zeggen voorbeelden die voldoende context bevatten om de bewuste betekenis te onderscheiden van andere potentiële betekenissen. Dergelijke voorbeelden zijn vastgelegd (*encoded*) in een bepaald taalsysteem.³

Als voorbeeld geef ik de kernbetekenis van *over* (*over 1*):

1) *Definitie*

het focuselement beschrijft een pad dat hoger ligt dan het referentie-element (the trajectory describes a path (*trajectory* in Brugmans termen) that is higher than the landmark). In kenmerken: [+superiority, + boundary transversal].

2) *Parafrase*

above and across.⁴

3) *Naam*

'above & across'.⁵

³ Ik gebruik 'taalsysteem' als verzamelterm voor talen, dialecten, sociolecten en dergelijke. Dit komt overeen met *linguema* bij Alinei (zie hoofdstuk 21 van deze bundel).

⁴ Hier is *above* een woord dat het kenmerk [+superiority] heeft en *across* het woord dat het kenmerk [+boundary-traversal] heeft. *Above and across* kan gelden als parafrase van *over 1*, een complexe betekenis die daardoor de features [+superiority, + boundary-traversal] krijgt.

⁵ Dit is de naam die Brugman en Lakoff geven aan deze betekenis en die (toevallig, dat wil zeggen door een bewuste keuze van de analist) gelijk is aan de combinatie van kenmerken. Er zijn ook andere naamgevingsprocedures mogelijk, bijvoorbeeld voor twee betekenissen van *met*: *comitativus* (ik kom met mijn vader) en *instrumentalis* (ik snijd met een mes) In dit geval worden er Latijnse termen gebruikt, respectievelijk voor de kenmerken [+gezelschap] en [+instrument].

4) Image schema

(overgenomen van Brugman & Lakoff 1988, p. 496):

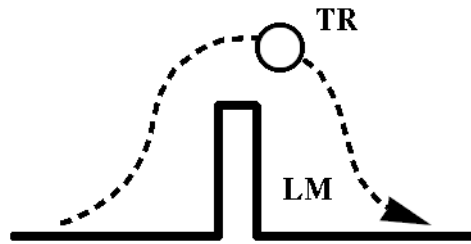

Figure 18.26 The dog jumped over the fence. Name: 1.V.NC.G

[+vertical]

[±contact]

[+bound-trav]

5) Voorbeeldzin (in een bepaald taalsysteem)

De hond sprong over het hek; the dog jumped over the fence; canis saltavit super sǣpem.

Commentaar bij de betekenisbeschrijvingen

1) De kenmerken

De kenmerken zijn theoretische constructies die gelden binnen een bepaald domein van activiteit. Brugman 1981 geeft een lijst van criteria (dimensies) die in het domein 'ruimte' een rol spelen:

a. Omvang en vorm van het focuselement (tr): dit kan gezien worden als een punt, een lijn of een vlak ten opzichte van het referentie-element (lm).⁶

Zo is in *The helicopter hovered over the city* de helicopter het focuselement, geconstrueerd als één enkel punt met betrekking tot het referentieobject (*the city*, gezien als vlak).

b. "Voudigheid" ("plexity") van het focuselement. Het kan gaan om een enkel voorwerp, of om een verzameling voorwerpen (een "multiplexity").⁷

c. Omvang en vorm van het referentie-element (lm).

d. Oriëntatie (horizontaal of verticaal) van het referentie-element. De stad is hier gezien als horizontaal georiënteerd. Het hek, daarentegen, is verticaal georiënteerd

⁶ De begrippen trajector en landmark, afkomstig van Langacker, worden door veel onderzoekers gebruikt. Ik vermijd ze liever omdat de eerste term erg onduidelijk is. Etymologisch is trajector iets wat iets anders overschrijdt, maar bij Langacker is de term neutraal tussen de statische en de dynamische betekenis van het focuselement. Bovendien gebruikt deze traditie ook nog de term *trajectory* voor baan, waarbij Brugman de notatie nog compliceert door de afkorting *tr/y*, die staat voor trajector of trajectory. Zo'n terminologie vraagt om verwarring. Andere onderzoekers gebruiken de termen *locandum* (datgene wat geplaatst moet worden) en *locatum* (datgene wat geplaatst is). Ik noem het eerste focuselement (het element waar wij onze aandacht op richten) en het tweede referentie-element (datgene ten opzichte waarvan het focuselement een ruimtelijke relatie heeft).

⁷ Ook het referentie-element kan veelvoudig zijn, zoals in *De jongens sprongen over de palen heen*.

tussen het focuselement en/of zijn pad en het referentie-element.

e. De stippellijn is een pad dat bestaat of verondersteld wordt te bestaan tussen het focuselement en het referentie-element; hij kan ook gezien worden als een punt voor punt overeenkomst langs een bepaalde dimensie van deze beide elementen.

f. de grenzen van het referentie-element (bijvoorbeeld het bovenste vlak als het referentie-element driedimensioneel is).

g. Fysiek contact tussen focuselement en referentie-element. Dit kenmerk heeft twee waarden: plus of min.⁸

2) Synoniemen en parafrases

Een synoniem is een woord dat in plaats van het betreffende woord gezet kan worden zonder verschil in betekenis. Zo zijn *langs* en *via* synoniemen van *over* in de context *Hij reist over Zutphen*. Een parafrase is een combinatie van woorden die hetzelfde uitdrukt als het bewuste woord, bijvoorbeeld *aan de overkant van* voor *over*. We kunnen synonymie en paraphrases ook gebruiken in contrastieve studies. Zo zijn er betekenissen van het Engelse *over* waarvoor het Nederlands een ander voorzetsel gebruikt: *to cry over (spilt milk)* tegenover *wenen om (bloemen in de knop gebroken)*. Zo kunnen we betekenissen van *over* herkennen waarvoor het Engelse *across* het synoniem is en betekenissen waarvoor het Nederlandse *om* het synoniem (of betekenis-equivalent) is. Omgekeerd zijn er betekenissen van het Nederlandse *over* die een ander Engels voorzetsel als synoniem hebben, zoals het al genoemde *Hij reist over Zutphen*, waar het Engels alleen maar *via* heeft, of het onderwerp-van-gesprek *over*, dat in het Engels weergegeven kan worden met *about*, niet met *over*. Interlinguïstische synonymie is van belang voor het herkennen van afgeleide betekenissen, dat wil zeggen: het feit dat een Nederlands *over* systematisch niet wordt weergegeven met het Engelse *over* is een argument om de betreffende categorie te beschouwen als een aparte betekenis.

3) Namen

Namen van betekenissen zijn een middel om eraan te refereren in het betoog. In principe is iedere naam mogelijk, bijvoorbeeld ook nummers als *over 1* of het gele *over* (als we met kleurtjes werken). Maar het is handiger als de naam inhoudelijk verwijst naar het type; vandaar namen als *comitativous* voor het voorzetsel *met*. Het is dan wel van belang om duidelijk aan te geven wanneer we een term als naam gebruiken.

4) Schematische voorbeelden

De grafische voorstellingen zijn het handelsmerk van cognitieve benaderingen van de semantiek. Ze worden gepropageerd als alternatief voor de kenmerkenanalyses, maar met een onjuist argument. Men verzet zich tegen het idee dat de kenmerken noodzakelijk en voldoende moeten zijn en geeft dan graag voorbeelden van tegenstrijdigheden bij polysemische woorden. Als men de eis van voldoende en noodzakelijk loslaat hoeft er geen bezwaar te bestaan tegen kenmerken. In de praktijk

⁸ In de praktijk is het niet altijd uit te maken of zo'n contact aanwezig is. In *De jongen springt over het hek* zal de jongen waarschijnlijk zijn handen gebruiken, in tegenstelling tot de hond, maar de relevante vlakken zijn zijn lichaam en de bovenkant van het hek, dus we hebben hier ook [-contact].

werken cognitivisten trouwens ook wel met kenmerken, zij het dan verhuld als *elements* of *characteristics*. Lakoff zelf heeft een voorbeeld, waarin een kenmerken-definitie beter werkt dan een image schema, namelijk bij een pad dat de contouren van het referentieobject volgt, met of zonder contact: het abstracte feature [\pm contact] kan gemakkelijk gebruikt worden, maar in een tekening kan een lijn langs de contouren moeilijk iets over de aanwezigheid van contact zeggen. Het probleem *features* tegenover *image schemas* is voor mij dan ook een schijnprobleem.

Zelf vind ik de afbeelding niet het enige alternatief voor een definitie. Er zijn ook andere manieren om een betekenis duidelijk te maken, bijvoorbeeld een motorische ervaring. Een mooi citaat om de waarde van een motorische ervaring duidelijk te maken heb ik gevonden in *De Aanslag* van Harry Mulisch, p. 33. In de begin-episode pakt de broer van de hoofdfiguur Anton het pistool van de vermoorde NSB-agent. Anton drukt deze situatie in woorden uit met de zin "Hij heeft het pistool van Ploeg gepakt" en meteen daarna geeft hij een motorische imitatie van diezelfde situatie: 'In het zachte, gepoederde licht dat nu in de kamers hing acteerde hij een korte spurt en trok bukkend een denkbeeldig pistool uit een denkbeeldige hand'. Het gaat hier nog steeds om een concrete situatie, een *situation token*, in dit geval fictioneel, maar goed vastgelegd wat ruimte en tijd betreft. Ik vind het belangrijk om de nadruk te leggen op de veelvormige aard van dit soort situaties, want in de cognitieve linguïstiek geeft men vaak de voorkeur aan een beeld boven andere bestaansvormen.

5) Voorbeeldzinnen

De voorbeeldzinnetjes zijn het eenvoudigst te hanteren. Maar ze hebben ook hun problemen. Zo voert ieder voorbeeld eigen kontekstmateriaal in: in ons geval manier van bewegen (*springt* tegenover *loopt*), de diersoort (*hond* in plaats van willekeurig dier dat springen kan) en de aard van het obstakel (*hek* tegenover *sloot*). Op het niveau van de abstracte analyse moeten we ons beperken tot de elementen: levend wezen, bewegen en obstakel; de rest is kontekstinformatie. Alleen is het mogelijk dat de kontekstinformatie zodanig is dat we een tweede betekenis moeten aannemen. De keuze van de extra informatie kan zelfs de analyse beïnvloeden. Dat zien we bij Tyler & Evans, die willen aantonen dat in ons voorbeeld alleen *superiority* en niet *boundary traversal* relevant is. Daarvoor construeren ze een variant van Lakoff's afbeelding, waarbij het pad gekenmerkt wordt door drie punten: het beginpunt A, het eindpunt C en een punt B dat loodrecht boven het referentieobject ligt. Voor hen geeft *over* alleen *superiority* aan (dat wil zeggen [-contact]); de rest van de informatie komt uit de kontekst: de betekenis van *jump* voor het pad en onze kennis van het gedrag van katten plus de werking van de zwaartekracht voor de exacte vorm van het pad. Helaas is hun voorbeeld *The cat jumped over the fence* een (voor hen) automatische variant van Lakoff's voorbeeld, waarbij het verschil in gedrag tussen katten en honden geen rol speelt. Iedereen die katten kent weet dat ze als ze enigszins kunnen op iets springen en niet over iets heen; die kennis ligt zelfs in de taal verankerd, wanneer we in het domein van het turnen over de *catleap* spreken: de persoon in kwestie zal de handen op het muurtje laten terechtkomen, de voeten tegen het

muurtje aan duwen en dan proberen omhoog te klauteren. Als honden over een muur springen is er geen contact (anders breken ze hun poten), als katten over een muur springen is er wel contact, zodat ik tot de slotsom kom dat in deze betekenis het kenmerk [±contact] niet distinctief is en het kenmerk bewegen naar de overkant wel. Zodat Tyler en Evans hier ongelijk hebben.

Een ander probleem is dat de voorbeelden representatief moeten zijn voor de betekenis. Een voorbeeld dat niet aan die eis voldoet is het tweede voorbeeld dat door de HvD voor deze betekenis gegeven wordt: *Haar handen zweefden over de toetsen*. In het pianospel komt er geen toon tot stand als de toetsen niet worden aangeraakt, dus we hebben een situatie van [+contact]. *Zweven*, daarentegen, is een manier van bewegen waarbij geen contact aanwezig is. Er is dus een semantisch conflict, dat alleen opgelost kan worden door een metafoor aan te nemen: haar handen bewogen op een manier die aan zweven deed denken. Een metafoor geeft geen goed voorbeeld voor de niet-metaforische betekenis; ergo, het voorbeeld van de HvD is fout.⁹

Vragen aan het corpus

Er zijn verschillende vragen die we aan ons corpus kunnen stellen. Ik stip er hier vier eventjes aan, om dan dieper in te gaan op de vijfde.

1) Hoeveel attestaties van X zijn er aanwezig in dit corpus? Het antwoord is niet te geven, want er is geen duidelijke scheiding tussen het voorzetsel en het prefix *over*. Een werkwoord als *overslaen* kan bij Coornhert in één woord of in twee woorden geschreven worden, een adjectief als *overschoon* idem dito. Als ik de 135 voorbeelden van *overmidts* niet meetel, dan geeft een voorzichtige schatting 195 voorbeelden met los geschreven *over* en 185 met aaneengeschreven *over*, maar minstens 31 van de los geschreven combinaties zijn eigenlijk samenstellingen. De tekst bevestigt daardoor een beeld dat uit alle corpusanalyses voor *over* die ik uitgevoerd heb naar voren komt, namelijk dat de samenstellingen net een tikkeltje frequenter zijn dan de voorbeelden met het losse *over*. Het bijwoord *over al* wordt altijd in twee woorden geschreven; de zogenaamde R-woorden¹⁰ (*daer over*, *hier over*, en dergelijke) ook, en hetzelfde geldt voor het complexe voorzetsel *tegenover*, dat maar tweemaal voorkomt, eenmaal als *tegen over* (in twee woorden) en eenmaal als *tegens over* (eveneens in twee woorden).

2) Welke woordsoorten kent het? Ook dat is niet goed uit te maken, want het is moeilijk *over* als prepositie te scheiden van *over* als bijwoord; verder is er een grijze zone tussen scheidbare werkwoorden en werkwoorden gevolgd door een bijwoord.

3) Welke syntactische verbindingen gaat *over* aan? Het Nederlands kent veel syntactische mogelijkheden: preposities, postposities en circumposities. In de huidige taal

⁹ Trouwens het voorbeeld in kwestie is in eerste instantie een citaat, namelijk *Haar lieve handen zweefden over de toetsen*, dat slaat op Henriette in de Familie Kegge. De metafoor is dus een literaire metafoor van Nicolaas Beets.

¹⁰ Deze term is van Van Riemsdijk, zie mijn *Voorzetseltheorie*, hoofdstuk 5 van deze bundel.

zijn deze categoriën goed gescheiden; maar hoe verder men in de tijd terug gaat, hoe meer variatie er is: in principe zijn *tegenover het huis* en *tegen het huis over* op een bepaald moment equivalente uitdrukkingen.¹¹

4) Welke idiomatische combinaties vinden we? Dit is een interessant onderwerp, omdat juist hier nogal wat verschillen met de huidige situatie optreden. Zo vinden we naast 5x *over een comen* (in drie woorden) ook 1x *over een stemmen* en wel liefst 6x *over een dragen*, allemaal in dezelfde betekenis, bijvoorbeeld: *daer sylieden gheen middel vindende om in sulcx over een te dragen, met malkanderen begonden te kijken, of: wat swaerder sake het is een huysvrouw te vinden diens seden met des mans wel over een dragen*. Verder vinden we de uitdrukking *over wech*, in twee betekenissen: de ene corresponderend met het moderne *op weg*, de ander met *onderweg*. En ten slotte vinden we zeer frequent *over dees zijde* en *over d'ander zijde*, waar wij *aan de ene kant* en *aan de andere kant* zouden zeggen; trouwens bij Coornhert wordt daarnaast ook *aen* met *zijde* gecombineerd: het diachrone probleem is dan wanneer de variatie tussen *aen* en *over* gereduceerd is tot een verplicht *aan*.

5) En tenslotte: welke betekenissen kunnen we onderscheiden?

Een netwerk van betekenissen

Het netwerk in de Appendix is gedistilleerd uit de informatie van het WNT die ik zo goed mogelijk heb proberen te reduceren tot het essentiële. Ik heb alle betekenissen weggelaten die in de WNT-tekst, die uit 1905 dateert, als verouderd zijn gekenschetst, met één uitzondering, namelijk *over* in de zin van *tegenover*. Het voorbeeld dat ik hier geef is van Hendrik Conscience, maar ik heb ook nog voorbeelden gevonden in *De kleine zielen* van Couperus, dat contemporain is aan het WNT-artikel. Ook heb ik enkele rubrieken weggelaten die alleen maar idiomatische uitbreidingen bevatten, en dus in principe behoren tot een andere rubriek. Het WNT onderscheidt in grote lijnen drie lagen deelbetekenissen, respectievelijk aangeduid met hoofdletters, cijfers en kleine letters. Elke betekenis wordt weergegeven door een knoop in het netwerk, de lijnen die de knopen verbinden zijn gebaseerd op enigerlei informatie uit de woordenboektekst. De voorbeelden uit het WNT zijn meestal afkomstig van citaten uit het bestand van de WNT; enkele zijn door de redacteurs verzonden; om een onnaspeurbare reden worden die aangeduid als WNT-poëem. Ik heb ze praktisch allemaal vervangen door zelfverzonnen zinnestjes, die de pretentie hebben een centraal exemplaar van de betekenis te vertegenwoordigen:¹²

A1 De ballon zweeft over de stad

A3 Ze aait de hond over zijn kop

¹¹ Vergelijk voor eenzelfde probleem trouwens ook nu nog het Noordnederlandse *door de eeuwen heen* met het Zuidnederlandse *doorheen de eeuwen*.

¹² Wat een centrale betekenis is hangt af van de theorie die men aanhangt voor het onderscheiden van betekenissen. Als zo'n theorie geometrische concepten hanteert voor ruimtelijke begrippen, dan zijn de centrale voorbeelden die waarin de geometrische kenmerken het zuiverst aanwezig zijn; extensies van betekenissen treden op wanneer deze kenmerken slechts benaderd worden.

- B1 Er gaat een schaduw over het weiland
- B2 Ik leg een schoon laken over de tafel
- B3 Ze staat over het wiegje gebogen
- D Hij speelt over iedereen de baas
- F1a De jongen loopt over de brug
- F1b Ik reis naar Arnhem over Zutphen
- F1c Een bootreis over zee
- F2 Een veerpont over de Schelde
- F3 Een streep dwars over het papier
- G De inkomsten over de laatste drie maanden
- H1 Jan gaat over de verkoop
- H2 Waarover spraken zij?
- H3 Hij is verontwaardigd over de bankcrisis
- Ia De polsstokspringer komt net over de lat
- Ib De kogels vliegen over zijn hoofd
- Ic De auto ging driemaal over de kop
- J1 Hij woont 10 km over de grens
- J2 (Over mij zat Judocus)
- J4 Ik zie je over een jaar weer
- K1 Het deeg kwam over de rand van de emmer
- K2 (vooral als samenstelling): overbeschermd
- K3 kwart over vier
- K4 Jan is over de zeventig

Dit netwerk is vergelijkbaar met het netwerk van Brugman en Lakoff, al zijn hier de verbindingen tussen de betekenissen niet beredeneerd. Een kritische analyse van het resultaat zou de overeenkomst in presentatie moeten verstevigen. Tussen haakjes, Brugman is niet erg expliciet over de bronnen van haar categorieën; ik denk dat het zinnig zal zijn haar relatie met de Oxford English Dictionary te bestuderen.

Commentaar op het netwerk

Ik zal nu de boom even nalopen, met aandacht voor de dubieuze takken. Dat begint met de kernbetekenis, namelijk A. Terwijl in het Engels naast het type *the dog jumped over the fence* (alias *above and across*) een categorie *The lamp hanging over the table* (alleen *above*) voorkomt, ontbreekt in het Nederlands deze laatste categorie: bij ons hangt de lamp boven de tafel; als hij erover hangt dan is hij groter dan de tafel, hetgeen eerder verwijst naar de categorie BEDEKKEN (COVER). Hoe kan het dan dat juist die ontbrekende categorie de basis van het hele netwerk vormt? Er zijn twee antwoorden mogelijk: het eerste is dat deze basis in een eerder tijdperk wel voorkwam en dus nu geldt als een oningevulde virtuele betekenis, die wel van belang is voor het systeem. Het tweede is dat het etiket de lading niet dekt: dat blijkt al uit de ondergeordende betekenissen: A1 *zweven over* en A3 *aaien over*. Dat zijn bewegingen, die thuishoren in betekenis F PAD. Mijn *Decameron*-materiaal laat zien dat de zestiende-eeuwse situatie vergelijkbaar is met de huidige; het enige voorbeeld dat we met enige pijn en moeite in A zouden kunnen plaatsen is:

*dat hy ... Scannadio zijn doot cleet benam, t'cleet om zijnen lijve sloech, het graef over hem toesloot, ende in Scannadios plaetse ginc ligghen
e entratovi dentro e spogliato Scannadio e sé rivestito e l'avello sopra sé rinchiuse e nel luogo di Scannadio postosi, ... (Dec 9:1)¹³*

Maar ook hier gaat het eerder om een bedekken dan om eenvoudige superioriteit. Van A is B afgeleid, maar ook hier zou ik eerder over varianten van PAD spreken. De statische variant (resultaat van beweging) is enigszins aanwezig in B3: dat is PAD in een andere modus, om met Jackendoff te spreken. Betekenis D, dominantie of beheersing, wordt hier van A afgeleid: in de literatuur zijn er verschillende mogelijkheden: ik zou geloof ik het liefst van een metaforisch bedekken spreken. De echte PAD -gevallen, die van F, vertonen het beeld dat ze te sterk onderverdeeld zijn. Persoonlijk zou ik ze allemaal onder de categorie *across* plaatsen, met een loodrecht kruisen van twee lijnen als centrale categorie: alleen het VIA-type kan gezien worden als een nieuwe betekenis, waarbij het loodrechte is losgelaten. G is een van de categorieën waarin een overgang van plaats naar tijd optreedt. H is een vreemde categorie: de drie subcategorieën zouden beter elk hun eigen hoofdletter kunnen hebben, omdat de verbindinglijnen heel heterogeen zijn. Ik denk dat hier een oude indeling van alle relaties in plaats, tijd en een restcategorie die in het Frans *notionnel* heet een rol heeft gespeeld. H2 wordt door sommige onderzoekers geplaatst in een heen-en-weer categorie (uitwisseling van argumenten); ik vind dat nogal gezocht en kies voor een metafoor van verspreiden over een terrein (*the cans scattered over the floor*), waarvoor in ons schema trouwens een juiste plaats ontbreekt. Categorie I zijn de paden waarbij begin- en eindpunt relevant zijn; het onderscheid tussen lichaamsdeel en andere obstakels is wat gezocht; in Ib2 heben we het type waarvoor Lakoff de categorie *reflexity* invoert, waarin het focuselement een pad over zichzelf uitvoert; die categorie hoort hier dan niet onder; anderzijds is B3, *gebogen over het wiegje*, een variant waarbij het eindpunt uit het zicht verloren wordt. De gevallen van J zijn de statische types waarbij alleen het eindpunt van een veronderstelde beweging relevant is (Geeraerts 1992 spreekt hier van *fictive movement*). Vertaling in het Latijn geeft hier niet *super*, maar *trans*. Groep K is weer heterogeen; K1, *het deeg over de emmer*, is een transformatie van het normale PAD, namelijk een omklappen in verticale richting; de andere drie zijn overgangen naar een andere modus, die ik in een andere studie de numerieke modus heb genoemd, waarvan het voornaamste kenmerk is dat het PAD eendimensioneel wordt: dat geldt zowel voor temporele relaties als voor leeftijden, of thermometers (*over het kookpunt*): je zou hier dus eerst een categorie NUM moeten invoeren, die vervolgens uitgesplitst wordt via de verschillende soorten numerieke waarden. K2 heb ik *Exces* genoemd; in de huidige taal functioneert deze categorie vooral als prefix bij adjectieven. Misschien moet die nog uitgesplitst worden in HOGE GRAAD en OVERMAAT. Het huidige *overbeschermd* is OVERMAAT, het Boccacciaanse *overschoone jonckvrouw* daarentegen wordt eerder gezien als HOGE GRAAD, wat bewezen kan worden met de herkomst uit *bellissima giovane* (*bellissima* is

¹³ De situatie betreft een minnaar die zich bij thuiskomst van de echtgenoot in een doodskist verstoppt.

hoge graad; *strabella* zou *exces* zijn). Als ik me niet vergis hebben we hier overigens een verdwijnende categorie: we spreken niet van **overslim* of **overnerveus*, maar van *superslim* en *hypernerveus*: synoniemen uit respectievelijk de Latijnse en de Griekse laag van onze taal.¹⁴ Alleen in een archaisch taalgebruik als dat van Maarten Toonder komen we nog de *overheerlijke grutsprits* tegen.

Categorieën bij Coornhert

Ten slotte wil ik - in afwachting van een complete vergelijking - een beknopt overzicht geven van de betekenissen, die ik in Coornherts vijftig verhalen gevonden heb, tezamen met hun frequentie.¹⁵ Ik zal ze daarna kort becommentariëren.

AREA	8	(waarvan 1: 3-DIM)
CAUS	10	CAUS??? 12
COVER	6	
DOM	8	
EXC	5	
EXT	3	
FIN	5	
LOC	3	
OVERKANT	3	+ ACROSS 1
PAD	15 (=16)	
REP	1	
TEMP	10	
ZORG	1	
???	13	

Voorbeelden:

1. CAUS: een rechtveerdige ende wel veroorsaecte veronwaerdiginge over u sotheydt
2. CAUS??? haer jammerlijck beklagende over 't bedroch haer van Gisippo ghedaen.
Want indien ick merckende op de state daer ick van u ingestelt was, my selven daer over wilde wreken, ghy en haddet noyt macht verkregen u over my te wreken.
3. COVER Om dieswille dan heeft hy alle morgen een sneeu wit lijnen cleet over sijn cleederen getrocken.
4. DOM Dese Henriet hadde het regiment over tvoorsejde Coninckrijck van Sicilien.
5. EXC het welcke so luttel niet waerdigh en was, oft het en liep over de thien duysent dobbel Ducaten.

¹⁴ Zie voor dit onderwerp mijn studie *Het succes van het prefix -iper*, hoofdstuk 14 van deze bundel, waar bijvoorbeeld ook het Franse *surdoué* naast het Italiaanse *iperdotato* (Ned. *overbegaafd*) geplaatst wordt.

¹⁵ De hier gebruikte namen zijn de codes die ik in mijn database gebruikt heb om de voorbeelden te kenmerken. Ze wijken enigszins af van die van het WNT-schema. In Coornherts vertaling ontbreekt de raamvertelling. Bij Florio is die wel aanwezig, wat resulteert in een grote frequentie voor het type CAUSE. Immers, in de raamvertelling geven de vertellers commentaar op elkaars vertellingen, wat resulteert in een groot aantal uitdrukkingen als *The women wept over the story of X* en *They had a hearty laugh over Y*.

6. EXT vermercte zy eerst twee uytgestrecte armen over de kiste: doen vernam zy daer oock een aensicht.
7. FIN Als nu den lichten dach gecomen *ende* het onweder een weynich over was.
8. LOC soo ghevielt op eenen dach nae der noenen dat hy met eenen stock over zynen halse vanden eenen acker door den anderen gaende, ghecomen is in een cleyn Bosschageken.
9. LOC Daer sach hy een schoon bedde met rijckelijcke behancxelen, chierlijcke kleederen over het rack.
10. LOC het gelt, dat hy nergens dwaeslijck betrouwende altijd over sich droegh.
11. OVERKANT *ende* ben wederomme ghekomen van over 't Meyr.
12. OVERKANT + ACROSS de welcke opper Veldt-heer *ende* vande heylyghe Kercke trecken moste over die Zee op een Heyr-vaerdt met een groot Heyr van Christenen.
13. PAD zijn sy aen een Riviere gecomen, daer een schoone brugge over lach: alwaer een groote menighte van Paerden *ende* geladen muylen over quamen.
14. PAD Daer heeft hy over een plaetse geklavert daer de ecxters nauwelijcx over en souden konnen klaveren.
15. REP Nae veel woorden over *ende* weder over heeft ten laetsten den Vrouwe verwillicht Gulfaerts begeeren te doen.
16. TEMP ghemerckt men over 't gantsche lant van Egypten voor seecker hielt dat sy al over een deel jaeren in zee verdroncken waer geweest.
17. TEMP zijn zy tsamen te bedde gegaen daer zy by nae alle den nacht over in duysent vreuchden lagen.
18. TEMP *ende* siende dat de klokke over negen uren was.
19. ZORG noch een van zijn grootste Heeren die last *ende* sorge droech over de wacht oft gheleyde.
20. ??? Nu hadde Calandrijn by ghevalle veertigh stuyvers over hem.
21. ???Dese Meester Symon [...] hadde onder andere merckelijcke ghewoonten oock een maniere over hem, dat hy
22. ??? behalven dat hy noch veel ander meerder deuchden over hem hadde, die wy voor dese reyse achter laten willen.
23. ??? Als Peeter hier over doende was.
24. ??? soo ist nochtans gevallen dat God barmhertiger over u geweest is dan ghy selve.

Commentaar bij Coornherts voorbeelden

- 1 De gevallen van CAUS betreffen gevoelens die door een gebeurtenis of een toestand zijn veroorzaakt. *Verontwaardiging* is hier een van de centrale gevallen.
- 2 De vraagtekens geven aan dat deze gevallen moeilijk te plaatsen zijn. De voorbeelden liggen op de grens van CAUS en ARG (onderwerp van gesprek). De meeste voorbeelden betreffen *klagen* en *zich beklagen over*.
- 3 COVER = BEDEKKEN. Het duidelijkste voorbeeld vertoont een transformatie van de vertikale as met 90°, waarin het gaat om een kledingstuk over een ander kledingstuk.¹⁶
- 4 DOM betreft gevallen van *heersen over*.
- 5 EXC = exces. Het gaat hier over de numerieke waarde in het domein van het geld.
- 6 EXT (VOOR EXTENT) betreft een statisch pad.
- 7 FIN is een categorie die in het WNT-schema niet voorkomt, omdat het een bijwoord betreft. Het standaardvoorbeeld is: *het onweder was over*. Deze zin kan

¹⁶ Transformatie wordt hier gebruikt in de wiskundige zin van verplaatsing van een assenstelsel.

- ook nu nog gezegd worden, naast *Het onweer is voorbij*.¹⁷
- 8 en 9 LOC zijn gevallen van een statisch overschrijden: stok over nek (= schouders?) en kledingstuk over een rek. In hoofdstuk 9 heb ik deze gevallen EXT genoemd.
- 10 is een type dat we tegenwoordig vervangen door *geld bij zich hebben*.
- 11 en 12 laten zien dat de uitdrukking *overzee* (die wij later gebruikten in *overzeese gebiedsdelen*) nog als vrije syntactische combinatie geanalyseerd kan worden, zulks in tegenstelling met Florio's tekst, waar het woord *overseas* gebruikt wordt.
- 13 geeft tegelijk een statisch en een dynamisch PAD. In een contrastieve context zouden we deze typen kunnen onderscheiden via de naamval: de ablatief in *pons super flumine* en de accusatief in *equi super pontem*.
- 14 heb ik voor de aardigheid toegevoegd, met de klauterende eksters.
- 15 REP(etitie) betreft een pad heen en terug; ons *over en weer* is hier nog analyseerbaar als *over ende weder over*, waar *weder* de betekenis van 'opnieuw' of 'terug' heeft.
- 16 TEMP slaat niet op de toekomst, zoals in WNT-type J4, maar op het verleden, dat in het hier niet opgenomen J3 thuishoort en door WNT als Zuidnederlands bestempeld wordt.
- 17 TEMP *alle den nacht over* is om twee redenen interessant. Ten eerste hebben we hier een van de weinige gevallen van een postpositie in de tekst van Coornhert. In de tweede plaats wordt *alle over* hier precies zo gebruikt als in het Engels (zie de grote plaats die *all over* in de behandeling van Brugman en Lakoff inneemt). In het huidige Nederlands hebben we *de hele nacht door*.
- 18 betreft de klokketijd (WNT K3).
- 19 *sorg draeghen over* lijkt een verdwenen type te zijn, alhoewel ik bij *Uit het leven van Dik Trom* nog heb gevonden: *bekommer je daar maar niet over* in de zin van zich druk maken over (de betekenisnuance is niet helemaal dezelfde, maar ik zou hier toch van dezelfde rubriek willen uitgaan).
- 20 was in mijn database ten onrechte onder de vraagtekens geplaatst; het gaat hier om type 19: geld bij zich dragen. In 30 en 31 hebben we een metaforische versie, waarbij een manier (van doen) of deugden als een soort accessoire van de kleding worden gezien.
- 21 Wij zouden hier *hiermee bezig was* zeggen.
- 22 Het huidige Nederlands zou hier *barmhartig tegenover* of *jegens* gebruiken. Het voorbeeld kan dus geplaatst worden in de abstracte uitbreidingen van het *over* van Judokus (WNT J1).

Het beeld dat zich opdringt is dat het gebruik van *over* in de 16e eeuw in grote lijnen correspondeert met het huidige. Maar er zijn kleine verschillen, op onderscheiden terreinen:

- 1) Sommige deelbetekenissen zijn verdwenen: in het netwerk correspondeert dat met

¹⁷ Deze categorie heb ik in hoofdstuk 9 LEFT genoemd.

het snoeien van een tak in de boom. Voorbeelden: *geld over zich hebben*, het temporele *over* voor het verleden, of een uitdrukking als *over dees' zijde*. Vaak vullen andere voorzetsels het opengevallen terrein op.

- 2) Een aantal nu versteende uitdrukkingen is nog syntactisch analyseerbaar. Behalve voor de genoemde voorbeelden geldt dit ook voor het complexe voorzetsel *tegenover*.
- 3) In de vaste combinaties worden vaak andere lexicale eenheden gebruikt. Zie bijvoorbeeld voor het prefix *over-* vormen als *overschoon*, *overluyde* (spreken) en *overlang*(e tijd).

Al deze detailverschillen vragen om een uitvoerig diachroon onderzoek, waarbij ook regionale variatie een rol kan spelen.

We zien hier een algemeen patroon optreden voor de diachronie van polyseme lexicale eenheden: over het algemeen hebben we te maken met lange perioden; woorden veranderen niet zo gemakkelijk. Daarbinnen hebben we vooral gerommel in de marge: het verdwijnen van een tak van de boom, een andere extensie vanuit de centrale betekenis, andere idiomatische combinaties.

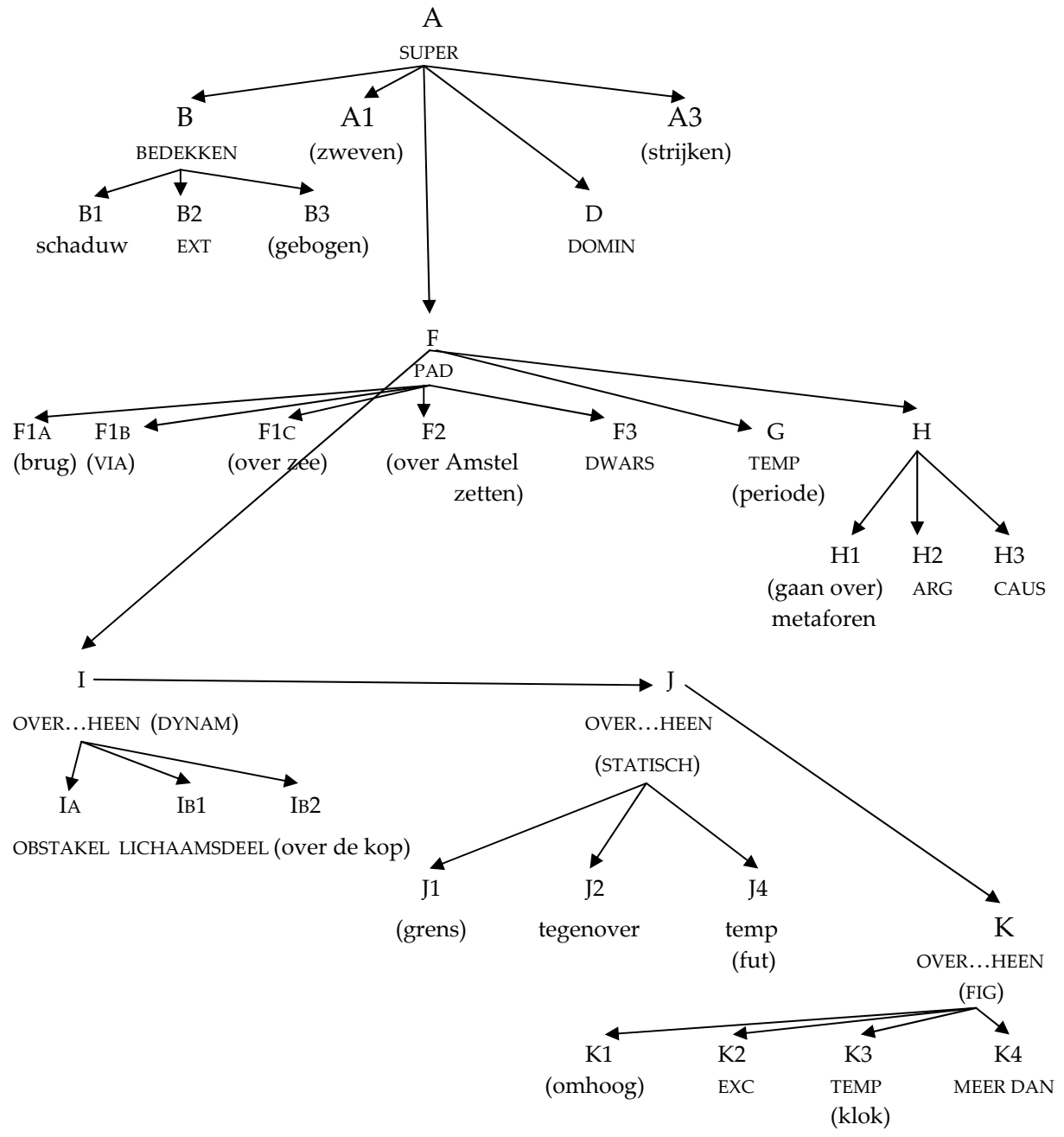
Als we de periode maar lang genoeg maken, dan moeten de verschillen ingrijpender worden. En dan wordt vergelijking met het Engels interessant. Immers als we dertien eeuwen teruggaan is er praktisch sprake van een en dezelfde taal. Ik zou dit punt willen illustreren met een eenvoudig voorbeeld van de *above* functie van *over*. Vergelijk de volgende twee zinnestjes:

Bonifatius hield zijn Bijbel *boven* zijn hoofd om de sabelhouwen van de Friezen af te weren

Boniface held his Bible *over* his head to protect himself against the sabre-cuts of the Frisians.

Maar welk voorzetsel zou Bonifatius zelf gebruikt hebben?

Appendix: Netwerk voor de betekenissen van *over* volgens het WNT

Bibliografie

- Brugman, Claudia. *Story of Over*, MA Thesis Berkeley: Indiana University Linguistics Club, 1981.
- Brugman, Claudia & George Lakoff. 'Cognitive Topology and Lexical Networks', in Small, Cottrell & Tanenhaus, eds. *Lexical Ambiguity Resolution*. Palo Alto: Morgan Kaufmann, 1988: 477-508.
- Coornhert, Dirck. *Vijftigh Lustighe Historien oft Nieuwigheden Joannis Boccatij*. Amsterdam: Broer Jansz, 1564 (gepubliceerd op *dbnl*).
- Geeraerts, Dirk. 'The Semantic Structure of Dutch *over*' *Leuvense Bijdragen* 81 (1992): 205-230.
- Heimans, Eli. *Willem Roda*. Amsterdam: Holkema, 1889.
- Jackendoff, Ray S. *Semantics and Cognition*. Cambridge MA: The MIT Press, 1983.
- Kievit, C. Johan. *Uit het leven van Dik Trom*. Alkmaar: Kluitman, ²1899 [gepubliceerd op *dbnl*].
- Kruyskamp, C. *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse Taal*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, ¹⁰1976 [=VD76]
- Sterkenburg, P. G. J & W.J.J. Pijnenburg. *Van Dale: Groot woordenboek van hedendaags Nederlands*. Utrecht/Amsterdam: Van Dale Lexicografie, 1984 [=HvD].
- Wälchli, Bernhard & Michael Cysouw. 'Toward a semantic map of motion verbs'. Unpublished manuscript, 2008. Available online at <http://email.eva.mpg.de/~cysouw/publications.html>.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 1863-1998 (online-versie) [=WNT].